

І.А. Коляда

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ
В РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Показано процес ретрансляції української національної ідеї інтелігенцією до інших соціальних верств.

На сьогодні в Україні відбувається потужний процес пробудження суспільного інтересу до історичного минулого, що обумовлюється прагненням до осмислення вже відомих подій старшим поколінням з модерних підходів та варіативністю по інтерпретації історичного минулого, що цікаво молодшим. Основна тенденція в сьогоднішньому розвитку вітчизняної історичної науки є справжній ренесанс дорадянської української історіографії, великими тиражами друкуються праці видатних істориків минулого, відбувається публікація архівних матеріалів. Означені процеси визначають актуальність та наукову новизну нашої наукової розробки історії інтелігенції підросійської України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Роль української інтелігенції у громадсько-політичному житті України висвітлено у роботах таких українських істориків, як Д. Бачинський, А. Бичко, А. Катренко, Г. Касьянов, П. Магочій, А. Павко, В. Потульницький, О. Реєнт, В. Сарбей, С. Світленко, В. Ульяновський, Н. Шип, М. Щербак та ін.

Історичні тенденції та події кінця ХІХ – початку ХХ ст. поклали початок не тільки якісно новому етапу генези української ідеї, що є стрижнем політичної свідомості, але виявили також протилежний рівень її осмислення українським суспільством у порівнянні з ХІХ ст., визначаючи при цьому напрям до співіснування національних та соціальних характеристик в межах кожної соціальної верстви, втілили переваги модифікованих аспектів розвитку української ідеї над традиціями українського історичного процесу, внаслідок чого відбулося оформлен-

ня в політичній та соціокультурній сферах системи суспільної самоорганізації, виявом якої стало те, що протягом кінця XIX — початку XX ст. реалізовувалися процеси зародження могутніх суспільних рухів соціального протесту, спостерігалось нелінійне хвилеподібне нарощування їхньої сили, виникала критична радикалізація мас: почався розвиток повстанського руху селян, кооперативного руху, робітничих страйків, студентських виступів. Розвиток української ідеї був зумовлений діалектикою та наявністю структуропроецесуальних компонентів: суспільних відносин та діяльності, суспільного середовища, соціальної мобільності.

На початку XX ст. в Україні в ієрархії суспільних пріоритетів населення особливе місце починає займати процес націотворення, який виходить з латентного стану, що був зумовлений існуванням державного індустріалізму і селянського локалізму як соціальних доктрин співжиття протягом другої половини XIX ст. Недаремно, вчений Ю.В. Бромлей стверджує, що в складі Російської імперії на кінець XIX — початок XX ст. вже можна говорити про існування української нації [7, с. 59, 61, 79]. Націогенеза являє собою, згідно з модерністською інтерпретацією, багатоаспектний процес утвердження та розвитку національного інтересу до національної ідеї, яка є продуктом модерної епохи [10, с. 151], шляхом створення самодостатнього культурно-етнічного організму, політичного страту. При цьому активізується площина матеріальної і духовної культур. Важливою характеристикою цього процесу є домінування суб'єктивних чинників [11, с. 81], які на соціальному рівні з'єднуються в національну ідентичність, яка внутрішньо активує світоглядні засади самоусвідомлення, модифікує архетипійний компонент ментальності в спільні міфи та орієнтири, формуючи тим самим її як націо-креативний рушій, що має протистояти не лише імперському соціуму, а й привнесенням на інтелектуальному рівні домінантам західної цивілізації. Шлях відомий — через простір Західної України, де відбулося звернення до симбіозу традиційних (постсередньовічних) з модерністськими явищами в соціально-політичному житті. Історія західноукраїнського суспільства досить чітко вкладається в загальноєвропейський контекст XIX ст. Тому акцентація в нашому дослідженні буде робитися на підросійську Україну з метою визначення її історичної належності до заданого параметра та висвітлення ролі інтелігенції в цьому процесі.

Кінець XIX — початок XX ст. був ознаменований цивілізаційною кризою. До її основних рис, як історичної категорії XX ст., слід віднести:

дипломатичну війну в середині західної цивілізації, зародки масової культури, розвиток електротехнічної революції, розгортання Великої війни 1914–1918 рр., формування євроатлантичної системи міжнародних відносин, яка вже засновувалась не на принципі балансу сил, а відкрила напрям до гегемонії, інтервенціонізму.

Взаємодія цих факторів сприяла тому, що на початку XX ст. в Росії відбувся перехід до модернізації мобілізаційної моделі. Її передумовами стали: відставання Росії на рівні цивілізаційного розвитку, різка соціальна диференціація, значний рівень відчуження народу від влади, активність радикально-екстремістських сил, розбалансованість соціальної структури, зберігалось повне переважання села над містом, сільського господарства над індустріалізмом. Відбувався процес, як це не парадоксально звучить, внутрішнього само зміцнення феодалізму шляхом бюрократизації державного апарату [15, с. 98]. Це, в свою чергу, сприяло залученню українського суспільства Наддніпрянщини до західного контексту, до пошуку історичних перспектив та пріоритетів свого життя. Однак, в об'єктивній історичній реальності, яку характеризує консервативно-архаїчне мислення, стереотипи існування імперського суспільства, наявність структурних елементів євразійської політичної моделі Російської імперії, їх реалізація зводилась нанівець. До їх активізації міг призвести лише внутрішньоукраїнський фактор, що передбачає ретельний аналіз теоретичних (які базувалися на виробленні системи ідеологічних мотивацій) та практичних основ (що виявлялося в інституціоналізації політичних партій на початку XX ст.) історичного досвіду. Він надає факти існування власних державних інституцій та проєктів, суспільних форм, економічних систем, які знаходились у підґрунті історичного розвитку України.

Суспільні відносини в Наддніпрянській Україні початку XX ст. зайняли місце генератора тенденцій націоструктурних процесів у організації громадського життя в Російській імперії, охоплюючи при цьому весь спектр його сфер. Для зламу легітимності імперського самодержавства, як традиційного укладу, українська інтелектуальна еліта здійснила утвердження напрямків шляху розвитку в контексті нереалізованості державної місії України від автономізму через федералізм, як проміжну якість, до самостійності. Наявність цих позицій оформила дві потужні течії української перспективи: автономістичний та оборонницький (самостійницький). Їх існування виявлялося в межах залучення російської історичної дійсності до європейського процесу. Власне з російського ґрунту їм брати було нічого, хоча аналітична проєкція була задана.

Двома визначними рухами XIX ст. були романтичний націоналізм і гуманістичний індивідуалізм [4, с. 64]. На початку XX ст. вони постали і були прилаштовані російською інтелектуальною думкою до основ життя в двох іпостасях: віхівській та революційній. В ідеологічному вимірі зазначені напрямки були консервативним і соціалістичним. Ідеалом обох течій був індивідуалізм, тільки віхівський вірив у державний, а революційний – в суспільний, тобто виступали за владу її інституції як гарантів проти хаосу, жорстокості, до якої міг спричинити неконтрольований індивідуалізм [14, с. 191]. Їх єднали лише критерії до історичного поступу, задані дискусією західників і слов'янофілів 30–40-х рр. XIX ст. та апелювання до доктрини месіанської ролі Росії. На українському ґрунті виразниками двох інтелектуальних традицій Заходу були громадівський рух і українське народолубство.

Перший рух існував як закономірний і такий, що відповідає процесу зародження політичної свідомості і нації. За концепцією Р. Шпорлюка і П. Магочія [13, с. 53] цей рух відповідав періоду культурницької боротьби з присмаком організаційного моменту, закладаючи підґрунтя до утворення в майбутньому політичних партій. Для громадівців категорія держави була річчю протилежною і ворожою ідеї нації. Лише федерація общин у межах нації і федерація нації у межах людства були, на їхню думку, природним продуктом. Ніде не виступаючи проти існуючого режиму і російської державності, ідеологи громади пропагували ідею органічного федералізму редукування держави до системи самоврядних культурних спільнот [6, с. 7]. Фактично, це була логічна альтернатива бездержавного стану України, яка відповідала тогочасному рівню політичного світогляду діячів українського суспільного руху. Їхня політична платформа ґрунтувалася на таких принципах: не політика – а культура, не боротьба – а копітка праця, не повстання – а терпіння [6, с. 7]. Так були закладені засади українофільства, яке стало ідеологією аргументованого заперечення політичних і державних аспірацій на засаді моральних імперативів діяльності.

Другий – був відповіддю на проведення модернізаційних буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст., вимагаючи ліквідації самодержавства і був національною (східнослов'янською) формою європейського демократизму [15, с. 98]. Народолубство не бачило в українському суспільстві державобудівничої потенції, свідомо пропагуючи революціонування політичної системи Росії. Характерною особливістю Наддніпрянської України було домінування двох народницьких потоків – українського і російського.

Суспільство Наддніпрянської України на початку XX ст. знаходилось у досить суперечливому і складному становищі, яке зумовлювалось історичним розвитком України у XIX ст., коли воно перебувало на стадії недорозвиненого аграрного суспільства [14, с. 130].

Російському самодержавству вдалося забезпечити підкорення культурного порядку політичному і слабкий безпосередній вплив верхніх верств суспільства на владу царя. Наслідком високої концентрації влади у монарха на початку XX ст. став проявлятися її негативний вплив на формування соціальної стратифікації. У Росії, як і в Україні, був низький рівень самоідентифікації соціальних верств, крім того були також відсутні класові організації. Незважаючи на наявність традиції локального об'єднання в громаду, рівень її суспільної активності був побутового характеру. Залишалася низькою і самоорганізація міських верств, професійні групи та їх неформальні організації знаходилися під контролем офіційної влади. Соціальна мобільність визначалася перш за все правовим статусом соціальної групи, обмежень на заняття тим чи іншим видом діяльності було небагато. Самодержавство орієнтувалося на використання регулюючих і примусових методів правління, обмежуючи свободу дій всім верствам населення при досить низькому ступені їх впливу на владу.

Важливою особливістю російської дійсності була система розподілення влади, що забезпечувала складний стратифікаційний поділ суспільства з різними соціальними кордонами. Специфікою України було те, що увага акцентувалася на відмінностях в правах різних верств, а не на важливості виконання притаманних кожній групі обов'язків, пов'язаних із службою державі. Як наслідок, подальші кроки влади були закономірними.

Серед системи детермінат, що зумовили виникнення політичних стереотипів, штампів, ідеологічних нашарувань, був спектр суспільних заходів, що проводився російською царською елітою по відношенню до України: тотальна русифікація, антиукраїнський механізм цензури, підміна національних аксіологічних соціальних і культурних цінностей, традицій, норм сурогатними та масовими, руйнування авантюрно-козацького типу ментальності, насадження на психологічному рівні в рамках межового стану України між Заходом і Сходом стилю прихованого існування, що передбачав звичку переховуватись від зовнішньої небезпеки, бути суспільно пасивним, що неминуче призводило на рівні всіх соціальних верств до звуження контактів між собою. Це був «відступ від себе» як характеристика соціально-психологічного стану українського населення на початку XX ст. [11, с. 81].

Всі ці чинники викликали протидію в суспільній свідомості українців, сприяли розгортанню національно-визвольного руху, який виробляв систему перспектив шляхом здійснення завдання протистояти російським імперіалістично-шовіністичним зазіханням на тогочасний український соціум, з негачією того, що несла українцям російська інтелектуальна еліта. Завдання українського руху були відповіддю на російську історичну дійсність, конкретне означення яких синхронно співпадало з суспільними катаклізмами в імперії.

Російський імперіалізм (у політичному вимірі) сприяв формуванню масового суспільства. Цей процес яскраво ілюструє роль і місце російського чиновництва, імперсько-дворянського стану, общинників у суспільстві. Вони виявляли найбільшу адаптованість у повсякденному житті, були охоронцями консерватизму та колективності. На рівні соціальної стратифікації в Російській імперії відбулася підміна соціальної верстви соціальним типом. У російському імперському соціумі з ХІХ ст. почалося оформлення поділу на два основних табори в структурі суспільства і складання соціального типажу. Соціальний тип — це найбільш вдала характеристика російської автаркії кінця ХІХ ст. Політичне, економічне, культурне домінування останнього, що являло собою не елітарну меншість, не рушія прогресу, а носія регресивних настанов, привело суспільство Росії до ентропії, деградації. «Без провідної касти, керуючої верстви суспільність не існує, а існує стадо, — як писав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, — тому втрачається морфогенетична функція, того невидимого, тої творчої сили та життєвої енергії, яка формує речі і людські спільноти» [14, с. 130]. Соціальні типи російського суспільства укорінили нові звичаї, створивши мутантну культуру, котра і визначала його буття; традиції, виключаючи при цьому можливість до застосування і задіяння, вироблення соціальних новацій. Тим самим була породжена закостенілість суспільства Росії. Ці процеси укріпили характеристики інерційного мислення як уявлення негативного досвіду і надмірну пасивність мас. Не можна оминати увагою при характеристиці суспільного середовища феномен комплексу малоросійства (меншовартості), передумовою на світоглядному рівні якого була тісна пов'язаність із західною культурою української інтелігенції, що значною мірою прийняла від неї поширений «національно-байдужий» дух «республіки вчених» [5, с. 84]. Комплекс був ідеологічним виразом підлеглості, що існував як провінціалізм і знаходив вияв у ігноруванні власної культури, національних традицій, переході на російську мову в повсякденному житті, активній підтримці великодержавної політики влади [13, с. 53].

В українській історичній реальності початку ХХ ст. цей комплекс охопив інтелігенцію та, певною мірою, робітництво. Революція 1905–1907 рр. дала відлік кризовим процесам, які почали охоплювати Російську імперію. При цьому їх загострення вело до неминучої поляризації населення [13, с. 53].

Окреслені нами тенденції соціокультурного життя початку ХХ ст. підводять нас до аналітико-структурного погляду у методологічному вимірі на інтелігенцію як дослідницький об'єкт. Для детальної характеристики та об'єктивної ретроспективи існування української ідеї в російському імперському суспільстві початку ХХ ст. доцільно розглянути схему її усвідомлення інтелігенцією, як позавиробничою соціальною групою, із використанням впливів суспільно-політичних явищ — революції 1905–1907 рр., століпінських реформ у напрямку розвитку світового історичного процесу.

Концептуальну першість в соціо-історичному аналізі ми відводимо інтелігенції, з огляду на те, що на основі соціальних зв'язків, саме нею було внесено теоретичну модель української ідеї та експортовано її положення до селянства і робітництва. Формування модерної нації протягом ХІХ ст. в межах утвердження в Росії рис індустріальної цивілізації викликало до життя особливу соціальну групу — інтелігенцію, суспільно-консолідуюча роль якої також збільшувалась [16, с. 498]. В Україні її кількість до 1917 р. становила лише 3% [11, с. 82]. Її виникнення було зумовлено активізацією соціальної мобільності, яка на практиці являла собою суспільну (соціально-фахову, соціально-демографічну) передислокацію людини або рідше окремої спільноти в структурі суспільства, як наочний результат своєї власної або сторонньої суспільної діяльності (виробничої, культурної, політичної). Ця можливість обумовлювалась інтелектуальними здібностями і психологічними рисами людини. Шлях переходу прокладався через спілкування, формування авторитету. До передумов утворення інтелігенції слід віднести також і встановлення багатосторонніх зв'язків між селянським локалізмом і робітничим індустріалізмом. Цей процес був досить прогнозованим, тому що обумовлювався співіснуванням різних економічних систем: від ринкових (капіталістичних) на рівні фабрично-заводського виробництва, до натуральних (феодальних) моделей і наявністю ремісничо-цехової структури, мануфактури, промислів, які існували в залишковій формі. Економічна система Росії містила в собі протирічливу інституційну систему, що ґрунтувалась на складному співвідношенні станово-бюрократичних і обшинних відносин. Багатоукладність імперської економіки, що єднала

патріархальний, дрібнотоварний, приватновласницький уклади, зумовила різносторонній політичний фон мікросоціуму інтелігенції, в залежності від практичності певної політичної чи ідеологічної доктрини здійснити суспільні перетворення і трансформації. Кожна група інтелігенції мала свою власну проекцію майбутнього. Саме інтелігенти вперше задалися питанням своєї національної ідентичності. Це дозволяло їм допомагати пройти цей шлях національного самоусвідомлення іншим [1, с. 144–145]. Однак, її світоглядно єднало розуміння, що імперсько-консервативні аргументи «общеруської» нації, войовничого і архаїчного православ'я домінують у свідомості українського населення [14, с. 238]. Це усвідомлення визначило напрями у формах і методах їх життя і суспільної діяльності, призвівши до її соціальної неоднорідності [21, с. 41]. На наш погляд, на початку ХХ ст. склалося три групи інтелігенції, за критерій ми беремо відношення до суспільних процесів.

До першої групи відносяться представники інтелігенції, які намагалися соціальною співпрацею активізувати сталі українські традиції, звичаї, ментальні архетипи способом поширення ідеї української самобутності, роблячи акцент на політичному стилі діяльності. Другу складає та частина інтелігенції, яка діяла в руслі, що був заданий російською ліберально-земською інтелігенцією, яка була в умовах Російської імперії докласичною опозицією і охоплювала регіональний рівень. Вона сприяла також утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на противагу прямому пристосуванству і прислужництву, як наслідок являла собою чиновницьку опозицію. До третьої належать ті, які своєю життєвою позицією підтверджували лояльність і були відкриті до функціонування російського самодержавства. З приводу останньої групи влучною є думка львівського вченого Б. Кухти, який зазначив, що народу уже втретє довелося формувати еліту, яка боялася проголосити себе українською. Історик В.Г. Сарбей, застосовуючи критерій ідеологічних мотивацій, виділяє дві частини інтелігенції: демократичну і консервативну [21, с. 41]. Отже, наша схема концептуально відповідає попереднім науковим дослідженням.

Заданий поділ підтверджує думку про відсутність тотальної ролі інтелігенції в розгортанні національних процесів на початку ХХ ст. і ставить під сумнів її адекватне реагування на кризові явища. Це були зовнішні складові процесу трансформації української інтелігенції в політичну еліту на початку ХХ ст. Його внутрішню сутність означає розвиток її політичної свідомості, який виявився в тому, що національний рух почав ґрунтуватися не на вузьких громадських інтересах однієї

верстви. «Справа не в тому, чи бере участь маса в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і потягнення цих мас» [8, с. 95].

Українська національна інтелігенція на початку ХХ ст. сприйнявши західну ліберальну і демократичну ідею, на практиці не стала буржуазією, тобто власником засобів виробництва і носієм її ідей. З початку ХХ ст. відбулася закоріненість у європейську інтелектуальну і культурно-політичну традицію [12, с. 65–75]. Саме вона внаслідок участі в інституціоналізації і діяльності політичних партій і організацій до своєї професійної, корпоративної, соціальної характеристик додала інтелектуальну елітарність. До початку Великої війни 1914–1918 рр. існувала стихійна соціальна доктрина української інтелігенції, зміст якої складає протирічливе співвідношення і поєднання положень свободи громадянського суспільства як теоретичного вияву гуманістичного індивідуалізму, що був породжений Просвітництвом і буржуазними революціями кінця ХVIII–середини ХІХ ст. з месіанськими, що було характерно романтичному націоналізму, що вперше постав у Німеччині кінця ХVIII ст., об'єднавши це власним ментальним ідеалом правди і справедливості, які були притаманні традиціоналістській слов'яно-православній цивілізації. Загалом можна погодитись з твердженням, що інтелігенція Росії була ідеологічною, а не професійною чи економічною групою, утвореною з різних соціальних груп і класів [9, с. 97]. Вона була, в тому числі й українська, не була достатньо структурованою за корпоративною ознакою, що зумовлювалося архаїчністю в побуті, консерватизмом, стабільністю внутрішньосоціальних зв'язків по відношенню до економічних відносин. При порівнянні української і російської інтелігенції доцільно звернутися до міркувань історіософа М. Бердяєва, який теоретично прослідкував, що російська радикально-демократична інтелігенція «духовно-консервативна й чужа істинній свободі; вона захоплена швидше ідеєю механічності, ніж свободою» [2, с. 15]. Підґрунтям цього були соціальна доктрина колективізму, а не індивідуалізму роз'єднаних людей, та багатовекторні інтелектуальні потоки на рівні її мікросоціуму. Саме в цьому полягає докорінна відмінність у світогляді, політичних позиціях, соціальному місці між інтелігенціями імперії. Вся духовна сила і енергія російської інтелігенції спрямовувалась на єдину думку про спасіння своєї душі, спасіння народу, світу. Воістину ця думка про загальне спасіння – характерно-російська думка [3, с. 82].

Українська інтелігенція світоглядно змінила акценти з спасіння на звільнення, що в реальній дійсності виявилось у концептуальному

оформленні ідеї української державності. Вона, проводячи широке культурництво протягом XIX ст., зрозуміла, що в середині інших соціальних верств асиміляторською політикою самодержавства була сформована своєрідна стала психологічна платформа, у якій співвідносились як прагнення до соціального достатку, миру і землі — у селян, власності і достойної оплати — у робітників. Залученими селянство і робітництво до національного руху українська інтелігенція вбачала у трансфері української ідеї; її успішне впровадження до свідомості можливе лише у формуванні позитивного, якісного, перспективного ґрунту — програми національного розвитку.

Перший етап полягав у пізнанні історичних коренів та досвіду шляхом руйнування стереотипів російської дійсності. Другий — мав нести поширення ідей громадівського демократизму (просвітницька ланка), щоб з'єднатися з матеріалізованою ідеєю громадянського рівноправ'я (політична боротьба). Недаремно існує думка, що утвердження прав особистості духовно і морально не пов'язувалось із закріпленням відповідальності і обов'язків. «На початку XX ст. зміст української пропаганди стає менш софістичним, — як зазначає Я. Грицак, — а її тон — набагато різкішим щодо національних ворогів. Економічні аргументи відтискаються покликанням на історичну традицію, що мала ілюструвати одвічне прагнення українців до власної незалежної держави та їхню готовність до жертв» [8, с. 25].

Інтелігенція підросійської України на кінець XIX — перші роки XX ст. стала транслятором української ідеї до інших соціальних верств. Приймаючи з ентузіазмом ідею вільної особистості, інтелігенти не могли не зважати і прилаштовувати антропологічну і аналітичну схему громадянського суспільства, яка репрезентує людину як конкуруючого індивіда. Якщо для західної інтелектуальної традиції ідеалом був пошук правди, для російської — істини, то для української — справедливості. Тим самим її соціальний світогляд ставав духовною інстанцією, яка б взяла на себе формування і легітимізацію нового суспільства і держави.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинський Д.В.* Українська інтелігенція — основна рушійна сила українізації // Нац. академія наук. Ін-т історії України. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб.ст. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 144—145.
2. *Бердяев Н.* Душа России // Судьба России. — М., 1918.
3. *Бердяев Н.* Об отношениях русских к идеям // Судьба России. — М., 1918.

4. *Берлін І.* Чотири есе про свободу. — К., 1994.
5. *Бичко А.К.* Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного аналізу / А.К. Бичко, І.В. Бичко. — Дрогобич, 1997.
6. *Болдирєв О.В.* Політичний світогляд українських громад II пол. XIX ст. Автореф. дис.... канд.політ.наук. — Одеса, 1995.
7. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. — М., 1983.
8. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття: Навч. посіб. — К., 1996. — С. 95; *Касьянов Г.* Теорії нації і націоналізму. — К., 1999. — С.81.
9. *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. — К., 1991.
10. *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация. — Ч.1. — М., 2002.
11. *Касьянов Г.* Теорії нації і націоналізму. — К., 1999.
12. *Кульчицький О.* Проблематика взаємин етнопсихології та диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. — Мюнхен; Рим; Париж, 1966.
13. *Кухта Б.* Політичні еліти і лідери. — 2-е видання. / Б. Кухта, Н. Теплоухова. — Л., 1996.
14. *Литвин В.М.* Творити Україну Велику. — К., 2003.
15. *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура. — Український іст. журн. — 1991. — №3. — С. 98.
16. *Огородник І.* Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій / І. Огородник, В. Огородник. — К., 1999.
17. *Немчинов І.Г.* Зміна віх або генеза більшовизму. — Нова політика. — 1998. — №3. — С. 22.
18. Політична історія України XX століття. — Т.1 / Ред. Левенець Ю. — К., 2004. — С.116.
19. *Рєєнт О.П.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів // *Його ж.* Перечитуючи написане. — К., 2005.
20. *Світленко С.І.* Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // УІЖ. — 1997. — № 3. — С. 47.
21. «Українське питання» в Російській імперії. (к. XIX - п. XX ст.). — Колективна монографія: У 3 ч. — Ч.1 / Відп. ред. В. Сарбей. — К., 1999.

Надійшла до редколегії 19.11.2007 р.